

Pomogáts Béla

Reformtörekvések Erdély szellemi életében

A két világháború közötti erdélyi magyar kulturális életet, illetve közéletet tanulmányozó kutató két igen jellegzetes folyamatra figyelhet fel. Különböző eredménnyel jár a korszak (akár korábbi és későbbi korszakok) magyar szellemi életének vizsgálata is. Mindenekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy az irodalomnak mindig a kezdeményező szerepe jutott: a nemzeti tapasztalat és a vele járó, nem egyszer igen fájdalmas tanulságok megfogalmazását szinte minden esetben a szépirodalom (illetve az irodalmi kultúra) kezdeményezte. Így történt ez a huszadik század első két évtizedében, midőn a megújuló magyar irodalom, mindenekelőtt természetesen a Nyugat körül szerveződő írói mozgalom vetett számot igazán tartalmasan, mondhatni egy stratégiai gondolkodás nyomán és ennek keretében a nemzet akkori állapotával és az elvégzendő sürgető feladatokkal, és így történt a két világháború között, midőn a nagy Nyugat-nemzedék örökösei, a népi irodalom képviselői, a szellemi baloldal hívei vagy éppen a konzervatív reformerek jelölték ki az ország megmentésének és felemelkedésének lehetséges útjait. Talán elegendő, ha olyan írókra utalok, mint Illyés Gyula, Németh László, József Attila és Márai Sándor. Ebben a tekintetben az irodalmi kultúra erősebb felelősségtudatot, ígéretesebb stratégiát és magasabb szellemi színvonalat mutatott, mint bármilyen politikai irányzat, különösen a szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali irányzatok.

A másik, mondhatnám, hasonlóképpen jellegzetes folyamat abban van, hogy az igazán hiteles és eredményes munka általában mindig a különféle irányzatok, mozgalmak és (mondjuk így) „ideológiák” (vagyis eszmei konstrukciók) kölcsönös türelmessége és hatékony kompromisszumokra épülő együttműködése révén alakulhatott ki. Mindig a közösen vállalható eszmények és elvek, a kölcsönösen érvényesülő tolerancia és az együttműködés készsége (amely többnyire engedelményeket kívánt, a vezéri ambíciók háttérbe szorítását kívánta) hozta létre azt az irodalmi, mozgalmi, közéleti koalíciót, amely eredményesnek bizonyult. Ebben a tekintetben elgondolkodtatók lehetnek azok a mozgalmi programot jelző névválasztások, amelyeket például az erdélyi magyar szellemi életben tapasztalhattunk. Az összefogás készségére olyan fogalmak utaltak, mint a „Helikon”, a széthúzásra, a szembenállásra olyanok, mint az „Arcvonal”. Mindez a két világháború közötti korszak terméke volt, a második világháborút követő időkben tovább militarizálódott a szellemi élet, és sajnos nem mondhatjuk el azt, hogy ezen a militáns kulturális stratégián mára túl vagyunk. A magyar kultúrának,

---

---

nagyjából a nyolcvanas években, a kilencvenes évek elején volt egy kölcsönös elfogadásra, a valódi értékek megbecsülésére épülő szellemisége, ezt azóta az ádáz, értelmetlen és nemzeti tekintetben önvészélyes „Kulturkampf” váltotta fel: a kultúrharok egész sorozata.

Mindez természetesen az erdélyi magyar irodalomra, illetve művelődésre is vonatkozik. A román hódítással és a kihívóan igazságtalan trianoni szerződéssel úgyszólván magára hagyott erdélyi magyarságnak először az irodalom: a szépirodalmi művek és az irodalmi intézmények adtak lelki erőt ahhoz, hogy valamenynyire elviselje a ráért közösségi sorsot, és mint nemzeti (kisebbségi) közösség próbáljon megküzdeni vele. Az erdélyi magyarság lelki „túlélésnek” mindekelőtt az irodalom volt a támasza, ahogy Reményik Sándor, akinek különben Végvári-versei a megalázó és kiszolgáltatott kisebbségi sorsba kényszerített magyar népközösség fájdalmas tapasztalatainak és félelmeinek első kifejezői voltak, *Az egyetlen tett* című költeményében tett erről vallomást: „Mikor a lét pillérei inogtak / És mint a viasz, minden elhajolt, / Egyetlen ércnél szilárdabb valóság / Egyetlen tett: a költő álma volt.” Az erdélyi magyarság helytállásának és lelki megerősítésének az irodalom volt az eszköze, illetve az olyan irodalmi jellegű személyes, egyszerismind közösségi állásfoglalások, mint Kós Károly nevezetes *Kiáltó szó* című írása, majd Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Tamási Áron és mások tanulmányai, publicisztikai művei. Az irodalmat, mint közösségformáló és reprezentáló intézményt mindazonáltal ki kellett egészítenie a tudományos jellegű tevékenységnek: a nagyobb társadalomtudományi tanulmányoknak és esszéknek. Ennek a tevékenységnek volt igen értékes és sokoldalú műhelye a két szakaszban: először 1935-ben, majd 1935 és 1944 között megjelent kolozsvári *Hitel*, valójában az erdélyi magyar reformnemzedék műhelye és fóruma.

Dr. Szász István és felesége, Horth Ida, a *Hitel* házigazdái

A nagy történelmi fordulatra következő évtizedben az „erdélyi gondolat” határozta meg a kisebbségi helyzetbe kényszerült magyarság gondolkodását: közéleti és kulturális eszméinek rendszerét. Ennek az „ideológiának” átfogó és kiegyenlítő szerepe volt, valójában szinte mindenki elfogadta, aki a kulturális, különösen az irodalmi életben vállalt szerepet. Tulajdonképpen ez az eszmeiség terelt közös lobogó alá olyan konzervatív reformereket, mint Bánffy Miklós, olyan szabadelvűeket, mint Kuncz Aladár, olyan polgári radikálisokat, mint Ligeti Ernő, olyan demokrata reformereket, mint Kós Károly és olyan népi radikálisokat, mint Tamási Áron (folytathatnám a felsorolást). A transzilvánista gondolat azonban a harmincas évek elejére igen sokat veszített erejéből, a felnövekvő fiatal író- és tudósnemzedék már más irányokban kereste útját. Több irodalmi és közéleti vita tanúskodott minderről, itt csupán egyetlen egyre emlékeztetek, talán ez kavarta fel leginkább az erdélyi magyar közéletet. Szemlér Ferenc *Jelszó és mítosz* című 1937-es írására és a nyomában kialakult heves polémiára gondolok.

Szemlér Ferenc úgyszólván leszámolt a transzilvánista gondolattal: „A transzilvánisták módszere — állapította meg — durva dedukció volt, ahol az elmélet született meg először, és az empiria meglehetősen háttérbe szorult.” Kimutatta, hogy a transzilván irodalomnak nem alakult ki sajátos művészi természete, valójában a „nyugatos” magyar irodalom erdélyi ágazata volt. A transzilván liberalizmus tételével szemben hivatkozott az erdélyi történelem állandó társadalmi és nemzetiségi küzdelmeire. Megállapította, hogy a transzilván elveket csak a kisebbségi magyarság hangoztatta, a másik két erdélyi nép végül is nem fogadta el. A szászok a német nemzet keleti előőrskének tekintették magukat, a románokat pedig jobban vonzotta az egyesülés eszméje, mint az erdélyi összefogás. A transzilván ideológia és politika a valóság mérlegén pusztán álomnak bizonyult: „*olyan politikai felfogást tartalmazott, ami nem számolt a kézzelfogható valósággal. Nem látta meg például azt, hogy a mai erdélyi magyarság nem az erdélyi társadalmi közösséget alkotó népek teljes jogú tagja, hanem Romániának egyik kisebbsége. Ez a vakság természetesen politikai romantikát eredményezett.*” És ennek nyomán hozta meg elmarasztaló kritikai ítéletét: „*a transzilvánizmus csak befejeződés és nem kezdet, egy olyan körnek végleges lezárulása, ami minden folytatást kizár. Ebben a tulajdonságban az irodalmi és a politikai transzilvánizmus találkoznak.*”

A harmincas években fellépő „második” erdélyi nemzedék ennek megfelelően már nem az „erdélyi gondolatban”, hanem más „ideológiákban” találta meg eszmélkedésének mintáit és forrásait. Mindez valójában a korábbi eszmei és közösségi szolidaritást is felszámolta, azok a politikai nézetkülönbségek, amelyeket korábban a közösen vállalt „erdélyi gondolat” elfedett vagy enyhített, a „második” nemzedék képviselőinél nyíltan kerültek felszínre. Mindennek következtében a nemzedék képviselői elkötelezettebben csatlakozhattak azokhoz a különféle szellemi-politikai áramlatokhoz, amelyek a magyarországi közéletben meghatározó szerepet kaptak — így a konzervatív reform, a népi gondolat vagy a marxista baloldal eszmeiségéhez és mozgalmaihoz. Ennek a folyamatnak a következ-

ményeként vállalt pozíciót a konzervatív reform táborában például Albrecht Dezső, Mikó Imre, Venczel József, Vita Sándor, a népi mozgalom (és ideológia) erdélyi hívei között Balázs Ferenc, Jancsó Béla, László Dezső, Asztalos István, a baloldalon Balogh Edgár, Méliusz József, Demeter János és mások.

A „második” erdélyi nemzedék egészen más helyzetből indult, egészen más tapasztalatokra támaszkodott és egészen más eszmékkal lépett fel, mint elődei. Ez a generáció már az erdélyi román berendezkedés után kereste tennivalóit és a magyarság fennmaradásának lehetőségét a román állam keretében. A nemzedék képviselői — szemben az „első” generáció transzilvánista eszmeiségével és elkötelezettségével — új tájékozódást kívántak hozni. Számukra természetes közeget jelentett a kisebbségi lét, és legfeljebb távoli emléket, szüleinek természetes otthonát jelentette a történelmi ország. Nem kényszerültek arra, hogy gyötrelmes küzdelmet folytassanak ifjúságuk nemzeti tudatával, azzal a hagyományos világgéppel és életrenddel, amelyet mindenestül elsodort a háború és az uralomváltás. A fiatalok helyzete a kisebbségi társadalom szociális átrétegződését fejezte ki, soraikban a kispolgári és paraszti származás dominált. Szemben az idősebbekkel jól ismerték a román nyelvet és kultúrát, többnyire román főiskolákon végezték tanulmányaikat, a népi társadalmi rétegek közelében éltek, ismerték ezeknek a helyzetét és törekvéseit. Demokratizmusukat nem liberális hagyományok és európai eszmék táplálták, inkább köznapi tapasztalatok, a kisebbségi élet valóságának elemzésére és ábrázolására törekedtek. Ugyanakkor közelebb kerültek a magyarországi közélet és irodalom demokratikus elveket valló irányzataihoz, a népi irodalomhoz és a magyarországi konzervatív reformtörekvésekhez, valójában ezeknek az irányzatoknak az erdélyi szövetségesei voltak. Fellépésük mindenképpen fordulatot jelentett a kisebbségi gondolkodásban és irodalomban: (ahogy akkoriban mondták) az „erdélyiség fordulóját”, amely után lényegében érvényüket veszítették a transzilvánizmus korábban kialakult tudatformái és ideáljai.

A fiatal nemzedék először az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat körül gyülekezett, ez a fiatal értelmiségi csoportosulás Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső eszméinek vonzásában tájékozódott, mindenekelőtt a paraszti rétegekre kívánta alapozni a nemzetiségi fennmaradás és fejlődés ügyét. Azoknak a radikális (baloldali vagy „harmadik utas”) mozgalmaknak a vonzásában jött létre, amelyek a harmincas évek elején gyökeres társadalmi átalakulást, szociális reformokat, demokratikus törekvéseket és Duna-völgyi összefogást hirdettek (ez utóbbi törekvésük román részről alig kapott megértést és támogatást). Magyarországon a Bartha Miklós Társaság, Csehszlovákiában a Sarló-mozgalom, Romániában az Erdélyi Fiatalok közössége tartozott ebbe a sorba. Hatottak rájuk az előttük járó transzilvánista nemzedék eseményei is, így Nyirő József és Tamási Áron székely népi eszmeisége, Makkai Sándor erkölcsi megújítást hirdető „kisebbségi önrevíziós” ideológiája, Kós Károlynak a „történelmi Erdély” hagyományaira épülő gondolkodása.

Az ifjú értelmiség egy másik: mindentől részben eltérő szellemi áramlatát a *Hitel* című folyóirat körül találjuk: ez a folyóirat és szellemi köre (Albrecht Dezső,

---

Vita Sándor, Mikó Imre, Venczel József, Kéki Béla és mások) általában a társadalomtudományok (mindenekelőtt a szociológia, a közgazdaságtan, a történelem, a művelődéstörténet stb.) tanulmányozása és ennek megfelelően igen alapos tudományos felkészültség révén kívánt választ adni az erdélyi magyarság, az egész nemzeti közösség, mi több, a kelet-közép-európai régió vallató kérdéseire. Szellemi irányultságát annak a „konzervatív reformnak” a gondolkodása, hagyománya és eszmevilága szabta meg, amelyet, hogy történelmi és korabeli mintákra utaljunk, Széchenyi István és Szekfű Gyula műhelyteremtő munkássága alakított ki. Maga a folyóiratcím is Széchenyi ösztönzésére utalt, Szekfű pedig személyesen is tanácsokkal szolgált, midőn Venczel József és Kéki Béla 1935 nyarán az Esztergomban rendezett nyári egyetemen felkereste, s ő az általa szerkesztett nemzetpolitikai folyóirat, a kiváló *Magyar Szemle* példáját ajánlotta nekik. Valóban, a budapesti folyóirat szellemisége és szerkesztői gyakorlata jótékonyan befolyásolta kolozsvári laptársának szemléletét és tevékenységét. Mindemellett komoly ösztönzést kaptak Makkai Sándortól, aki *Magunk revíziója* című nagy hatású művében új erkölcsi felelősséget, közösségi elkötelezettségre alapozott kisebbségi gondolkodást sürgetett.

Egy pillanatra megállanék a „konzervatív reformgondolat” fogalmánál, ennek a kettős hívószónak ugyanis mindkét eleme fontos: az a konzervativizmus, amelyet a magyarországi szellemi életben például Szekfű Gyula és mellette, körülötte olyan gondolkodók és írók képviseltek, mint Babits Mihály, Márai Sándor, Sík Sándor, Ravasz László, Hamvas Béla vagy az erdélyi irodalom köréből Bánffy Miklós, Reményik Sándor, Makkai Sándor, Tavaszy Sándor (hosszasan lehetne folytatni a sort), sohasem volt azonos a két világháború közötti vagy éppen korábbi hivatalos konzervativizmussal, minthogy a hagyományos értékek védelmét mindig ezek megújításának készségével egészítette ki, annak biztos tudatában, hogy a magyar társadalom és közélet bizony igen alapos átalakításra szorul, már csak annak következtében is, ha fenn akarja tartani a hagyományos (általában a tizenkilencedik század második felében: a kiegyezés és az első világháború között kialakult) értékeket. Ebben a tekintetben a „hivatalos Magyarország” vezető köreiben is munkálkodtak reformerek, így Bethlen István, Teleki Pál és Klebelsberg Kunó — a valóban bevezetett hatékony reformok az ő nevükhöz köthetők, és az ország sorsát igen kedvezőtlenül befolyásolta az, hogy a politikai vezető rétegben alig volt hozzájuk hasonló: távlatokban gondolkodó politikus.

A *Hitel* ennek a konzervatív reformeszmének az erdélyi képviselője volt, hasonlóan néhány magyarországi szellemi műhelyhez, hirtelenjében a *Magyar Szemlére*, a pécsi *Sorsunkra*, a Zilahy Lajos-féle *Hídra*, a katolikus *Vigiliára* és *Jelenkorra*, és persze az *Erdélyi Helikonra*, távolabbról a *Pásztorúzre* gondolok. A reformgondolat különben teljes mértékben áthatotta az erdélyi magyar szellemi életet, különösen a fiatalabb értelmiségi nemzedékek gondolkodását, így az Erdélyi Fialatok körül gyülekező irodalmárokat vagy valamivel később, már Erdély egy részének visszatérése után a *Termés* írói körének munkáját. Ezen a konzervatív re-

formgondolaton belül, ezt is el lehet mondani, a *Hitel* meglehetősen radikális és elkötelezetten demokratikus eszmeiséget képviselt. Nem tudok egyetérteni azzal a korábbi nézettel, miszerint a kolozsvári folyóirat valamiképpen az erdélyi jobb- oldal műhelye volt, igaz, nem volt baloldali sem, azonban azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a harmincas-negyvenes években azok voltak az igazán eredményes, szellemi értéküket a jelenben is fenntartó műhelyek, amelyek túl tudtak lépni a jobb- és baloldali hagyományos pozícióin és konfliktusain. Olyan műhelyekre gondolok, mint a kései *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, a *Válasz* vagy éppen az *Erdélyi Helikon*.

A *Hitel* Múzeum avatása 2010. december 10-én.

Dr. Szász István Tas bemutatja Kádár Tibor nyitott *Hitel* triptichonját

A két világháború közötti korszak legjobb és leginkább maradandó folyóiratai mindig szellemi műhelyek voltak, olyan lapokra gondolok, mint a *Nyugat* (majd az örökébe lépő *Magyar Csillag*), a *Válasz*, a *Szép Szó*, a *Magyar Szemle* vagy éppen az *Erdélyi Helikon* és természetesen a *Hitel*. A konzervatív reformeszmék kolozsvári műhelye rendre olyan kérdéseket vetett fel és kívánt megválaszolni, amelyek a korszak magyar társadalmának és művelődésének sarkalatos problémáit fessegették, mondhatnám, máig ható érvényességgel, hiszen a nemzeti történelem igen sok tapasztalatát és a kívánatos nemzeti stratégia igen sok feladatát mindmáig elmulasztotta kellő komolysággal bemutatni a nagy nemzeti kérdésekkel számot vetni próbáló irodalom. Ebben a tekintetben a *Hitel* ma is érvényes gondolatokat kínál olvasóinak, nem csak az erdélyieknek, a magyarországiaknak (illetve a világ bármely táján élő magyaroknak) is. Csupán néhány fontos, a kérdé-

---

---

seket kellő tudományos alaposággal és publicisztikai felelősséggel felvető tanulmányra hivatkozom.

Ilyenek különösen azok a tanulmányok, amelyek az 1937-ben Marosvásárhelyen megrendezett értelmiségi találkozó témájához kapcsolódtak (a *Hitelnek* a Vásárhelyi Találkozó megrendezésében betöltött szerepével a későbbiekben még foglalkozom). Olyan tanulmányokra gondolok, mint Albrecht Dezső *A második kör* és *Transylvan Dieta* című tanulmányai, Tamási Áronnak a Vásárhelyi Találkozót megnyitó *Hősökhöz, nehéz időkben* című (már klasszikussá vált) írása, Mikó Imre *A román kisebbségi statutum* és *Erdélyi politika*, valamint Vita Sándor *Az egység körül* című tanulmányai. Ezek az írások stratégiai jellegűek, olyan cselekvési javaslatokat kínálnak fel az erdélyi magyarságnak, amelyek eredményes nemzeti politikához vezethetnek. Még hozzá különböző időszakokban: a Trianon után kibontakozó román politika végső időszakában (a harmincas évek közepétől) az úgynevezett „királyi diktatúra” idején (midőn a bukaresti kormány betiltotta a politikai pártok tevékenységét), Észak-Erdély, illetve a Székelyföld visszacsatolása után és a háború utolsó hónapjaiban. Nehéz történelmi időkben született írások voltak ezek, de nemcsak a nehéz idők lenyomatát viselik magukon, hanem a jövőt kémlelő gondolkodás révén kialakított javaslatokat is. Mindezeket természetesen kiegészítik azok a tanulmányok, amelyek az erdélyi magyar gazdaságpolitika, agrárpolitika, a művelődéspolitikai, az irodalom és a művészetek, a szociológia és a szociográfia, az erdélyi történelem vagy éppen a román történelem tekintetében tárnak az olvasó elé máig megszívlelendő ismereteket és következtetéseket.

A kolozsvári folyóirat igen eredményes szellemi műhelyként tevékenykedett, hosszasan lehetne idézni azokat az írásait, amelyek ennek a műhelynek az értékeit mutatták — mindenekelőtt Venczel József, Vita Sándor, Márton Áron, Mikó Imre, Albrecht Dezső, Makkai László, Tamás Lajos írásaira gondolok. Egyetlen egyet szeretnék tétélesen is ide citálni, Vita Sándor (akit személyesen is ismertem és nagyra becsültem) *Metamorphosis Transilvaniae* című esszéjét a folyóirat 1936-os évfolyamának 4. számából: „*ma nem újabb »magunk revízió«-jára van szükség, hanem a beállott szerepeltolódások tudatosítására és arra, hogy visszaadjuk súlyát és hitelét annak az értelmiségnek, amely felismerte az igazságokat és ma is hisz azokban. Ezek az igazságok nem a kisebbségi élet igazságai voltak, hanem a magyar megmaradás igazságai. A kisebbségi életforma a nemzeti egység volt s ennek megvalósítása érdekében az osztálykülönbségek megszüntetése, minden magyar erő és tehetség érvényesülésének biztosítása s tervszerű munkába állítása volt az elsőrangú feladat. A társadalom felismerte a szellem és az erkölcs megtartó erejét. Eltávolodott az egyoldalú politikai szemlélettől és olyan új nemzetszemléletet alakított ki, amely totálisnak is nevezhető, hiszen a nemzet politikai, szellemi, erkölcsi, élet-tani és gazdasági funkciói között nem akart sorrendi különbséget tenni. Hirdette, hogy a nemzet érzelmi közössége mögött nélkülözhetetlen az erős politikai, művelődési, gazdasági és társadalmi szervezethez. Az új közösségi élet alapja a nép és nép alatt komolyan szervezett kö-*

zösséget kell érteni, a közösség minden tagjában az áldozatkészség és az egymásért való felelősség gondolatát kell beoltani.”

Az a konzervatív reformgondolat, amelyet a *Hitel* képviselt, abban is különbözött a magyarországi hivatalos konzervativizmustól, hogy nyitott volt más szellemi irányokba, akár az erdélyi magyar baloldal irányába is. Mindezt igen szemléletesen mutatja a *Hitel* munkatársainak szerepvállalása az 1937-es Vásárhelyi Találkozón, amely személy szerint Tamási Áron, illetve a Ligeti Ernő által szerkesztett tulajdonképpen baloldali liberális *Független Újság* és a *Hitel* kezdeményezésére szerveződött meg, mint az erdélyi magyar ifjúság „parlamentje”, a nagy nemzeti sorskérdések megvitatása és valamiféle közös cselekvés stratégiájának kialakítása céljából. A találkozón ugyan, a kölcsönös kompromisszumok kialakítása érdekében, nem mozgalmak, csoportosulások és irányzatok, hanem „magánszemélyek” kaptak fórumot, így kapott feladatot az előkészítő bizottságban Vita Sándor, majd a tárgyalások folyamán, mint vitaindító, Albrecht Dezső, továbbá Kéki Béla, Venczel József és mások a *Hitel* munkatársai közül. A találkozó nagy vesztesége volt ugyanakkor, hogy az *Erdélyi Fiatalok* köre, tulajdonképpen szerencsétlen személyi konfliktusok következtében, távol maradt, később pedig meglehetősen értetlenül megbírálta a Vásárhelyen elért eredményeket. Annak ellenére, hogy a két fiatal értelmiségi műhely, tehát a *Hitel* és az *Erdélyi Fiatalok* köre között nem voltak lényegbevágó ideológiai vagy politikai különbségek. Ez a szomorú esemény is arra figyelmeztet, hogy a személyi vagy csoportrivalizálás milyen kártékonyan hathat a közös gondolkodásnak és cselekvésnek a máskülönben nagyon is szükséges érvényesülésére. Úgy tetszik, ez a gyanakvás és összeütközés is régi magyar hagyomány — nem a leginkább hasznosak közül való.

Végül is azt kell megállapítanom, hogy a *Hitel* eszmeisége és tevékenysége az erdélyi magyar gondolkodástörténet és kultúra igen értékes örökségét jelenti. Ez az örökség, sajnos, a méltányosnál kevesebb elismerést kapott a mögöttünk álló évtizedekben (annak ellenére, hogy Záhony Éva szorgos és kitűnő munkája nyomán 1991-ben gazdag válogatás jelent meg a *Hitel*ben közölt írásokból, és ebben a folyóirat repertórium is a rendelkezésünkre áll). Igen örvendetesnek tartom ezért a *Hitel* újólagos „felfedezését”: szellemi hagyatékának minél teljesebb és alaposabb birtokbavétele a jelen szellemi-politikai tájékozódásában is eligazodást kínál, megfontolásra méltó gondolatokat, értékeket jelent.
